१६७० सालातील सुरतेवरून मौल्यवान सामान घेऊन परतताना...

कळवणहून भराभर सरकता तांडा

E Book 128

भाग ५

कळवणवरून भराभर सरकता तांडा

कळवणवरून ताहेराबादमार्गे मुल्हेरच्या पेठेपर्यंतचा प्रवास - मुल्हेरची ‘पेठ’ ही वाहतूक करणाऱ्या मालजनावरांच्या अदलाबदलीकरिता प्रसिद्ध असावी. अहवा ते सध्याच्या काळात ताहेराबाद. हा घाटवाटांच्या उभ्या चढणीचा, चिंचोळ्या वाटेचा भाग, जंगलातील अदिवासी व अनेक लुटारू टोळ्यांनी घेरलेल्या प्रदेशातून तांडा श्रमपूर्वक घाटमाथ्यावर आला असावा. **भाषिक संक्रमण: गुजरातीहून मराठी मुलखात प्रवेश-** मुल्हेरच्या आसमंतात आल्यावर गुजराती भाषेचा प्रभाव कमी होऊन मराठी बोलीचा

सैनिकांची भूमिका व बाजारात गोंधळ: सुरतहून

आलेल्या मालवाहू जनावरांच्या मालकांकडून मुल्हेरच्या बंजारा मालवाहतुकदारांशी पुढच्या

वापर करणाऱ्या मुलखात प्रवेश केल्याचे जाणवले असावे. गुजराती मालवाहू जनावरांच्या मालकांपेक्षा नव्या दमाच्या जनावरांच्या पाठीवरून नव्या लमाण्यांचा (लवणाची वाहतूक करणारे ते लवाणीचे लमाणीत रुपांतर असावे) तांडा पुढे घेऊन जाणे महाराजांच्या आखणीतून सामोरे येते. वेगवेगळ्या दिशांनी होणाऱ्या व्यापारी मार्गावरील नाके व बाजारपेठेत दोन कामांना प्राधान्य दिले असावे.

वाटचालीसाठी जनावरांची जोडणी करणे, त्यांना जुन्या गाढवांसमोर नवे गाढव, बैलासमोर बैल, बैलगाड्या लावून इकडून तिकडे मालाची उठाठेव व्यवस्था करायला सर्व सैनिक लोक लागले असावेत.

इतकी प्रचंड मालमत्ता घेऊन चाललेले सैनिक पाहून तिथल्या बाजारात गवगवा होऊन मोठे व्यापारी, सावकारांनी आपल्या व्यवसायाची, घरादाराची शाश्वती न वाटून भयभीत होऊन पळापळ झाली असावी. सहकार्य करायच्या ऐवजी पळणाऱ्या लोकांना धरून त्यांच्याकडून हवा तो माल मिळवायला हाणामारी करून बराच नवा माल भर पडला असावा.

बंजारा समुदाय: मालवाहू जनावरांना घेऊन आपल्या पोट्यापाण्याचा व्यवसाय करणारा बंजारा समाज हा फार पूर्वीपासून गावोगावी फिरणारा आणि सामान घेऊन जात येत असे. त्यांच्या ठराविक विभागात एकाधिकारशाही असल्याने त्यांच्याशी सलोखा ठेवला नाही तर ते आपल्या कर्तृत्वाचा इंगा ज्यांचा माल घेऊन जाणाऱ्या मालदारांवर दाखवायला कमी नसत.

सप्तमाळा आणि धार्मिक स्थळे:

सातमाळाच्या डोंगराळ भागातील मार्गावर प्राचीन काळापासून किल्ले, देवड्या, व्यापारी, सैनिकांसाठी सराया, देवी-देवांच्या यात्रा, बौद्ध भिक्षुकांच्या ध्यान साधनेसाठी निघालेल्या संघाचे जाणे येणे, यामुळे वाटा रुळलेल्या असाव्यात. सातमाळाच्या एका बाजूला सध्याच्या नाशिक जिल्ह्यातील सुपीक आणि संपन्न भाग आहे. त्यात सप्तशृंगी, वणी, गोदावरीचे उगमस्थान त्रिंबक, रामचंद्र प्रभूंच्या वास्तवाने पुनित पंचवटी, प्रवरा नदीकाठी अगस्त्य-लोपामुद्रा यांच्या सारख्या महर्षींच्या अकोले व अन्य तपोभूमी, जुन्नर भागातील अष्टविनायकापैकी लेण्याद्री, वगैरे धार्मिक स्थानाचा प्राचीन काळापासून प्रभाव असावा. तेथील वार्षिक यात्रा, कुलदेवतांच्या दर्शनासाठी जमणारे शेकडो जनसामान्य भाविक असावेत. त्यांच्या प्रभावाने सांस्कृतिक वातावरण पवित्र होत असेल. संस्कृत, प्राकृत भाषांमध्ये काव्य, शास्त्राचे लेखन -

पठण यामधून सांस्कृतिक वारसा पुढे नेणारा विद्वान ब्राह्मण वर्ग तयार झाला असावा.

ग्रामजीवन:

मालगुजारी, कापड व्यापारी, गावकुसातील लोकांना विविध सेवा देणारे बलुतेदार, शेतीच्या कामांना वाहून घेतलेल्या बहुजनांच्या वस्त्या, गावकुसाबाहेर राहून गावाला उपद्रवी जनावरांपासून, चोर दरोडेखोरापासून संरक्षण करणे, मृत जनावरांचे कातडे काढून देणारे ढोर समाजातील धीट, शूर आणि चपळ लोक. सैन्याला लागणारी शस्त्रे व अन्य सामुग्री बनवणारे लोहार, शिकलगार, चांभार, काही गावांमध्ये आखाडे, रिंगणात शारीरिक कसरती, व्यायाम, शस्त्र संचालन, घोडे स्वारी, याच्या शिक्षणासाठी सोय असावी. अनेक जण लढाईत कामाला लागणाऱ्या जनावरांची पैदास, शिकवण, रखरखाव यातून जीवनयापन करत असावेत. वरील प्रमाणे गावगाड्याच्या संथ, पण संघटित जीवनात अनेकदा भीषण नैसर्गिक आपत्ती, सैन्य हालचालीतून लढायांची आणीबाणी, बदलत्या राजसत्तेखाली आपले गाव, जहागिरी, किल्ले, शिबंद्या राखून ठेवणे, शेती करणाऱ्यांना पावसाच्या मेहेरबानीने पीक पिकवून धान्याचा, पैशाचा सारा बिनबोभाट भरणे वगैरे कामात विविध स्तरांतील लोकांना मुसलमान धर्म संकल्पनेतील भीषणता समजून येत असावी.

शिवाजी महाराजांचे धोरण:

मुगल सलतनत, अदिलशाही, निजामशाही, विदेशातून व्यापार करायला आलेल्या गोऱ्यांच्या सत्तांना टक्कर देऊन उभे राहता येते याची जाणीव आपल्या रयतेला करून द्यायची असेल तर शिवाजी या व्यक्तीला सुपे आणि आसपासच्या मुलखाचा ‘जहागीरदार’ या हुद्द्यातून बाहेर पडून हिंदवी स्वराज्याचा ‘राजा’ होणे गरजेचे आहे याची प्रकर्षाने जाणीव झाली असावी.

हस्तगत केलेला किंमती माल, सामान भविष्यकाळात ऐशारामात राहून आळशी, विलासी जगून, एकमेकांच्या विरोधात राहून पिढ्यानपिढ्या वैरभाव सांभाळत राहण्याची सवय जडलेल्यांच्या हाती पडू न देणे शिवाजी महाराजांच्या मते आवश्यक असावे.

पुढील योजना:

या सर्व वैचारिक भूमिकेतून या पुढील वाटचालीतील अडथळे दूर करण्यासाठी मुगल अंमलातील प्रदेशाला टाळून जावे किंवा लढून पुढे जायचे तर मिळवलेल्या संपत्तीच्या रक्षणासाठी त्याचे भाग करून जावे. वेळ पडल्यास ती कुठल्यातरी किल्ल्यावर काही काळ सुरक्षित राहील अशी व्यवस्था करणे आवश्यक असावे. सोबतच्या वरिष्ठ सरदारांशी विचार विनिमय करताना २५ किमीवरील कळवण या गावातून दोन तीन पर्यायी वाटातून तोवर निर्माण होणाऱ्या सैन्य प्रतिकारातून पुढचा मार्ग ठरवावा असे ठरले असावे. सुरतकडील कटु वार्ता औरंगाबाद येथे दक्षिणेचा सुभेदार मुअज्जम यांच्याकडे पोचली असावी.

शाह मुअज्जमची भूमिका:राजकुमार [1]मुअज्जम जो १६७०च्या सुमारास दक्षिण सुभ्यांचा लष्करी सत्ताधारी होता.

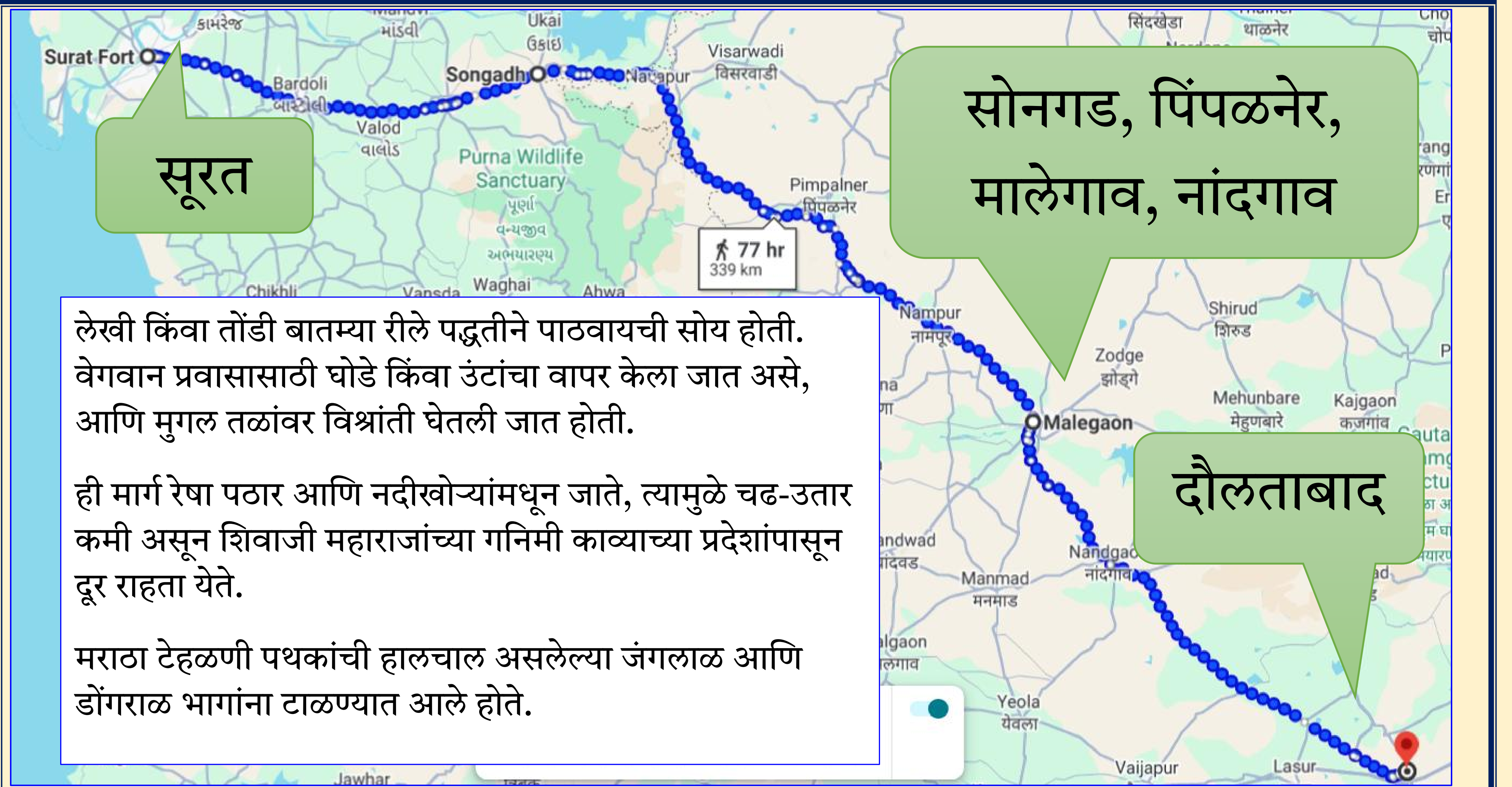
1 *मोहम्मद सुलतान **शाहआलम** नामक आपल्या मोठ्या भावाला बापाच्या पश्चात गादी मिळणार असेल तर कट कारस्थान करून त्याला शह देण्यासाठी आपल्या बाजूने सेना उभी हवी या विचाराने बालसंभाजीच्या नावे ५ हजारी जहागिरी देऊन त्याच्या वतीने लढणाऱ्या 'सिवा' ला विरोध तर करायला हवा पण इतका नको की नंतर तोच सत्ता हस्तगत करायच्या गळेकापू स्पर्धेत आपल्या बाजूने लढायला नाकारेल याची जाणीव ठेवून दाऊदखानाला काही सैन्य आणि दारूगोळा पाठवून तो स्वस्थ बसून राहिला असावा.

{अवांतर माहिती ***मोठा भाऊ शाह आलम नंतरच्या काळात औरंगजेबाच्या बरोबर दक्षिणेत सुभेदार होता. औरंगजेबाच्या मृत्यूच्या वेळी शाह मुअज्जम काबुलच्या सुभ्याचा मुख्य झाला होता. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर आलम गादीवर हक्क बजावला निघाला असताना वाटेत त्यांनी संभाजी पुत्र शाहूंना काही अटी घालून सरदारां समावेत मराठा राज्यात परत जायची परवानगी दिली. मात्र दिल्लीत पोचण्याआधी तो १७०७ सालात मारला गेला. नंतरच्या घटनात मुअज्जम बहादूर शाह (प्रथम) उर्फ शाह आजमला अंततः औरंगजेबाची गादी १७०७ नंतर मिळवता आली. तर तिसरा मुलगा महंमद अकबर संभाजी राजांना मिळाला. पण नंतर इराणला पळून गेला, सन १७०६मधे तिथेच मेला. त्याचा सर्वात धाकटा आवडता मुलगा कामबक्ष १७०९ मधे मारला गेला.**}

सुरतकडील कटु वार्ता औरंगाबाद येथे त्याच्याकडे पोचली असावी. तो औरंगजेबाचा दोन नंबरचा मुलगा होता. दौलताबाद (म्हणजे आत्ताचे नाव औरंगाबाद किंवा संभाजीनगर) येथे सुरतेवरील हल्ल्यातील वाताहत ऐकून त्यातल्या त्यात जवळच्या म्हणजे बऱ्हानपुरच्या (त्यातील न चा उच्चार मराठीत ण करतात) दाऊद खानाला बंदोबस्तासाठी तैनात करून त्याच्या खाली अन्य सरदारांनी सैन्य घेऊन जायचे हुकूम दिले असावेत.

आवांतर माहिती

लेखी किंवा तोंडी बातम्या रीले पद्धतीने पाठवायची सोय होती. वेगवान प्रवासासाठी घोडे किंवा उंटांचा वापर केला जात असे, आणि मुगल तळांवर विश्रांती घेतली जात होती.

ही मार्ग रेषा पठार आणि नदीखोऱ्यांमधून जाते, त्यामुळे चढ-उतार कमी असून शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काव्याच्या प्रदेशांपासून दूर राहता येते.

मराठा टेहळणी पथकांची हालचाल असलेल्या जंगलाळ आणि डोंगराळ भागांना टाळण्यात आले होते.

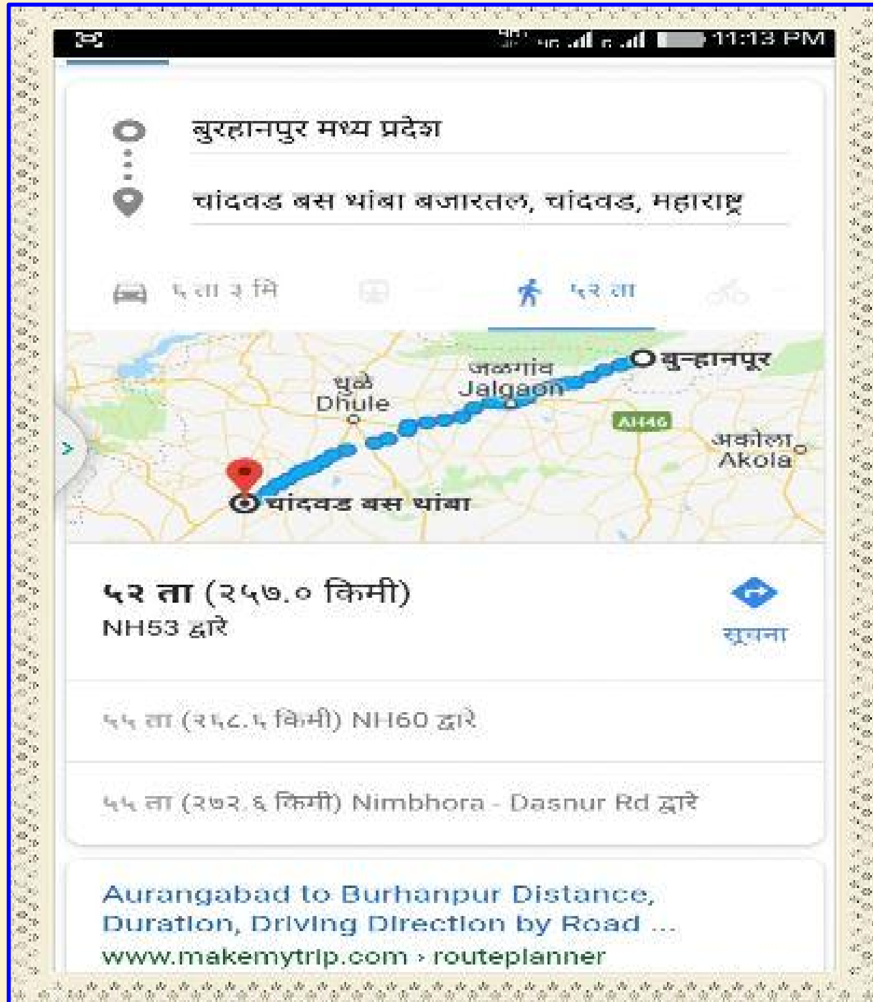
सुरत ते औरंगाबाद ३३९किमी. सूरतेवरील सिवाच्या लुटीची

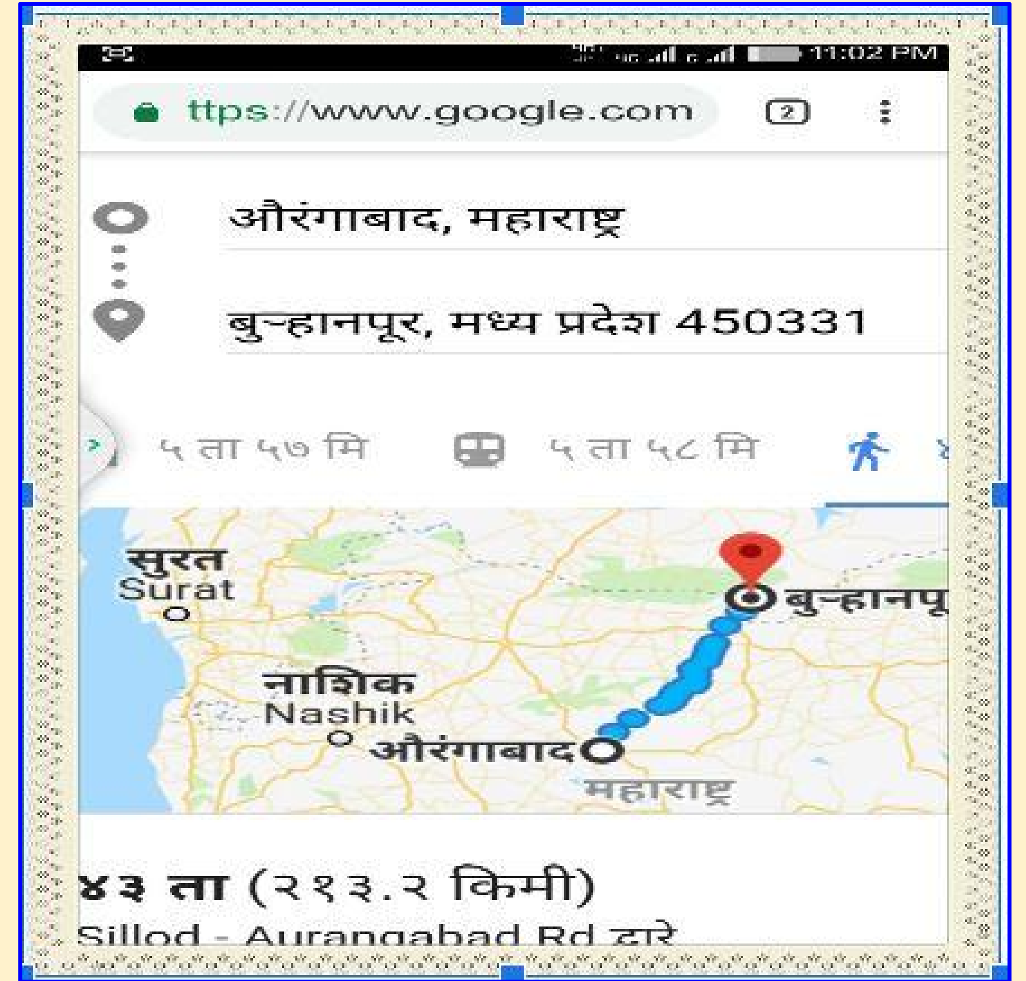
६ ऑक्टोबरची बातमी १० ऑक्टोबरला दौलताबाद दरबारात कळली

नकाशा दर्शन

खालील नकाशावरून महत्वाच्या गावांमधील अंतरांची कल्पना येईल.

औरंगाबाद ते बऱ्हानपुर २१३ किमी.

बऱ्हानपुर ते चांदवड २५७ किमी

सुरत ते औरंगाबाद ३३९किमी. सूरतेवरील सिवाच्या लुटीची

६ ऑक्टोबरची बातमी १० ऑक्टोबरला दौलताबाद दरबारात कळली

ओपन विद्याधर आपली प्रतिक्रिया नोंदवतात...

आपण दाखवलेला नकाशावरील मार्ग —
सुरत–सोंगढ–नंदुरबार–साक्री–सटाणा–मालेगाव–नांदगाव–लासूर–औरंगाबाद —
हा ऐतिहासिक दृष्ट्या (त्यानी सुचवलेल्या मार्गापेक्षा)**अधिक वास्तववादी आणि व्यवहार्य मार्ग** वाटतो.

त्याचे काही ठोस कारणे अशी:

भौगोलिक सुसंगती:
हा मार्ग पठारी आणि नदीखोऱ्यांतून जातो (तापी–गिरणा–गोदावरी खोऱ्या), त्यामुळे प्रवास तुलनेने सपाट आणि वेगवान होता.

गनिमी प्रदेश टाळणे:
तो थेट पश्चिम घाटाच्या डोंगराळ भागातून न जाता, **मराठा टोळ्यांची सक्रियता असलेले प्रदेश टाळतो.** त्यामुळे मुगल दूत वा व्यापारी यांना सुरक्षितता मिळत असे.

मार्गातील ऐतिहासिक केंद्रे:
सोंगढ, मालेगाव, लासूर ही ठिकाणे मुगलकालीन मार्गांवरची प्रमुख विश्रांती ठाणी (सराई / चौकी) होती.

रीले दळणवळणाची साखळी:
या मार्गावर अनेक मुगल चौक्या होत्या, जिथे दूत एका टप्प्याचा प्रवास करून पुढच्या दूताकडे बातमी देत. त्यामुळे सुरतेच्या लुटीची बातमी ३४० किमी अंतरावर असलेल्या औरंगाबादपर्यंत **२–३ दिवसांत** पोहोचू शकली असावी.

शिवाजी महाराजांचा मार्ग: एक आकर्षक विश्लेषण

शिवाजी महाराजांच्या सैन्याच्या हालचालींचा विचार करता, विविध ठिकाणांमधील अंतर आणि रस्त्यांची सोय अत्यंत महत्त्वाची ठरते. खालीलप्रमाणे काही महत्त्वाची माहिती दिली आहे:

मुगल बातमीदार

सुरत ते औरंगाबाद ३३९ किमी. सूरतेवरील सिवाच्या लुटीची ६ ऑक्टोबरची बातमी १० ऑक्टोबरला दौलताबाद दरबारात कळली.

या मार्गाने शिवाजी महाराजांचे सैन्य सातमाळाच्या डोंगरातून नाशिकच्या (त्या काळात गुलशनाबाद) भागात उतरायचे अधिक शक्य होते.

मुअज्जमने आपल्या सल्लागारांशी बोलून सैन्याची हालचाल करायला आज्ञा दिली. तर सैन्याची एकत्रीकरणाची वेळ: ३ दिवस मानले तर ५ हजार सैनिकांना सर्व अंतरे आणि रस्त्यांच्या सोयीं, सैन्याला जनावरांसह एकत्र संचलन करत यायचे झाले, तर त्यासाठी लागणारा वेळ कमी होता.

औरंगाबाद ते बऱ्हानपुर (मुख्य सैन्यतळ: २१३ किमी) पोहोचायला कमीत कमी १० दिवस मानले तर २१ ऑक्टोबर उजाडते तोवर शिवाजी महाराज, सैन्य व लूट कळवण - मारकंडा घाट - वणी - दिंडोरी वरून सिन्नर ला पोचले असते.

महाराजांनी सूरतेची बातमी पोहचून सैन्य जमवून सातबारीतील घाटात पोहोचायच्या आत सिन्नरचा घाट ओलांडायला अपेक्षित होता. नक्की अंतरांचे नकाशे नसतानाही महाराजांचे आडाखे पक्के होते. मग

कांचनबारीत नंतर वणी दिंडारी मार्गावर दाऊदखान बऱ्हानपुर ते चांदवड: २५७ किमी इतक्या पटकन कसा आला असावा?

- अकोले - कुंजीरगडाच्या बिकट वाटेने कोकणात उतरून रायगडला या मार्गाने सुलभ झाली. या सर्व वरून, जर

पुढे सरकण्याचा वेग:

या सर्व गोष्टींचा विचार करता, महाराजांनी आरामात सातमाळाच्या बाजूने सटकून सिन्नर आणि अकोले करत कोकणात उतरून जाण्याची योजना आखली असावी.

या सर्व माहितीच्या आधारे, शिवाजी महाराजांचे सैन्य अत्यंत कुशलतेने आणि योजनाबद्ध पद्धतीने आपल्या गंतव्यस्थानाकडे मार्गक्रमण करत होते. त्यांच्या रणनीतीमुळेच त्यांनी अनेक अडथळे पार केले आणि आपल्या साम्राज्याची वाढ केली.

सुरवातीला समोरच्या दलाची चाचपणी करायला पाठवलेले चकमकीच्या लढाईचे दस्ते

हरावल - आघाडीच्या तीन मोठे दस्ते इल्तमशच्याही पुढे असलेली फौज

डावी हरावल

अल्तमश

अल्तमश

उजवी हरावल

❖अल्तमश (किंवा इल्तमिश)- को ...या पुढ्यात ...वळच उभी असलेली तुकडी.

जरांघार (डावी बाजू)

कोल (सेनापती)

बरांधर (उजवी बाजू)

चंदावूल- पिछाडी राखीव दल

सैन्यातील मुख्य तुकडी. सेनापती या तुकडीत असे

ंदावूलचंदावूल छावणी हत्ती,उंट, बैल,वाहतुकीची जनावरे

मुगल सेनेची व्यूह रचना

डोंगर

जंगल

नदी

हरावल

अलतमश

कोल

जऱांघार

नदी काठ

चंदावूल

शेती

शेती

रणांगणातील अनुक्रम आणि स्थानिक रचना

मुगल सेनेची व्यूह रचना

मुगल सेनेचे रणांगण म्हणजे एक विशाल खेळपट्टीप्रमाणे होते — ज्यात प्रत्येक दलाची जागा, हालचाल आणि जबाबदारी निश्चित असे.
ही मांडणी केवळ सामर्थ्य दाखवण्यासाठी नव्हे तर **भूगोलाचा** — म्हणजेच *टेकाडे, खड्डे, नद्या, जंगल व शेती क्षेत्राचा* — पूर्ण विचार करून केली जाई.

१ हरावल (Harawal)

पहिली समोरची रांग म्हणजे *हरावल* दले.

त्यात **डावी हरावल, अलतमश (किंवा इत्तमश)** आणि **उजवी हरावल** असे तीन भाग असत.

तोफखाना आणि अग्रेसर घोडदळ यांचा समावेश इथे होत असे.

या दलाचे काम — शत्रूशी पहिली भिडंत करून त्यांना थांबवणे, गोंधळ निर्माण करणे.

२ अलतमश (किंवा इत्तमश)

हा ***मध्यवर्ती संरक्षण व आघाडीचा आधार विभाग*** **असे. याच्या मागे राजा किंवा मुख्य सेनापतीच्या दलापर्यंत एक सुरक्षित अंतर ठेवलेले असे.** बदलत्या परिस्थितीत निरोप देणे, शस्त्रपुरवठा, जखमींना जनावरांच्या पायीजाऊ न देणे वगैरे महत्वाची जबाबदारीची कामे असत.

अलतमश विभागातून पुढे तोफा, पायदळ आणि घोडदळ एकत्रितपणे चाल करत असत.

३ (Kol / मध्यवर्ती भाग)

हा व्यूहाचा **हृदय** भाग.

इथेच **राजा किंवा मुख्य सेनापती** (उदा. कोल सेनापती) असत.

कोल दलाच्या भोवती **वैयक्तिक रक्षक, विशिष्ट निशाणे, युद्धध्वज, सिग्नल देणारे नगारखाने** असे घटक असत.

आदेश देणे, आराखडा बदलणे किंवा पुन्हा संघटित करणे या सर्व हालचाली याच ठिकाणाहून होत.

४ जरांघार (डावी बाजू) व बरांधर (उजवी बाजू)

या दोन विभागांनी *मध्य दलाला संरक्षण* दिलेले असे.

डावी बाजू सामान्यतःअनुभवी घोडदळ व धनुर्धारी यांच्याकडे असे, तर उजवी बाजू अधिक चपळ आणि वेगवान सैनिकांकडे असे.

बाजूंच्या दलांचे प्रमुख, उदा. *जरांघार बख्शी* किंवा *बरांधर बख्शी*, स्वतंत्र निर्णय घेऊ शकत.

५ (Chanddool)

हा **पिछाडीचा राखीव दल.**

इथे **सैन्याचे मुख्य तंबू, साठा, जनावरांचे थवे, हत्ती, उंट, वाहतुकीची साधने** वगैरे ठेवली जात.

मागील भागातून आवश्यकतेनुसार पुरवठा, मदत किंवा बळकटी पाठवली जाई.

भूगोलाशी संलग्न रणनीती

मुगल व्यूह रचना भूभागाच्या स्वरूपाशी समायोजित केली जाई.

- ❖ टेकाडांच्या मागे तोफा व धनुर्धारी तैनात करणे.
- ❖ नदीकिनारी असलेल्या दलांना पूल बांधून जोडणी देणे.
- ❖ जंगल व शेतजमीन भागात लपविलेले घोडदळ ठेवणे.
- ❖ रणांगणाच्या लांबी-रुंदीप्रमाणे दलांचा फैलाव ठरवणे.

आवांतर माहिती

मुगलसेनेच्या व्यूह रचनेचा आढावा

मुगलसेनेच्या लढाईच्या प्रारंभात छापेमार दस्ते आधी अंधारात जाऊन कुठे सुरवात करावी यानी छाननी करत. मग तिकडे धनुष्यबाण, बंदुका, आणि दारूचे बाण यानी हल्ला करून झडपा केल्या जात. या लढाईच्या तंत्राची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

लढाईची सुरवात:

मुगलसेनेने लढाईची सुरवात तोफांच्या माऱ्याने होई.

काही वेळानंतर, एका फौजेतील तुकडी पुढे चालून जात असे, ज्यामुळे लढाईत गती येत असे.

घोडेस्वारांचा वापर:

घोडेस्वारांजवळ बाण असत, आणि ते पुढे दौडत असताना बाण सोडत. या बाणांचा उद्देश समोरच्या सैनिकांचे मनोबल खच्ची करणे होता, परंतु यामुळे सैनिक जखमी होत. पळापळ होई. समोरचे सैन्य यावर मात करून उलट वार करत पुढे सरकत तेव्हा मुगलसेनेत दबडधूस - धूळधाण - होत असे.

अदिलशाही आणि कुत्ब फौजांचे रणतंत्र मुगल फौजांसारखेच होते, परंतु मुगलांकडे संख्यात्मक व तोफखान्याची प्रगती असल्यामुळे, निजामशाही, आदिलशाही व कुत्बशाही फौजा सहसा समोर उभ्या ठाकून लढाई करत नसत.

हातघाईची लढाई:

जरांघार (डावी) किंवा बरांघार (उजवी) बाजूपैकी कोणतीतरी तुकडी पुढे चालून जात असे.

स्वार शत्रूला भिडताच, तलवारी, भाले इत्यादी शस्त्रांनी हातघाईची लढाई सुरू होत असे.

लुटीची प्रक्रिया:

हरणाऱ्या फौजेत पळती सुरू होई आणि विजयी फौजेने त्यांची छावणी लुटली जाई.

रणतंत्रातील भिन्नता:

या हातघाईवरच लढाईचा अखेरचा निर्णय होत असे.

मराठ्यांची युद्धनीती होती की मुगलांशी समोरासमोर लढाई करायची नाही, तर त्यांना दमछाक करून जेरीस आणायचे.

औरंगाबाद ते वैजापुर ते चांदवड

दाऊदखान आणि चांदवडच्या मोहिमेची तयारी

बऱ्हाणपुचा किल्लेदार दाऊदखान कुरेश काही कारणांमुळे सैन्यासह वैजापुरला होता. त्यामुळे, चांदवडच्या मोहिमेवर ताबडतोब जाण्याची आज्ञा त्याला दिली गेली असावी. सुरतच्या प्रकाराची माहिती मिळताच, दाऊदखानाने चांदवडच्या जवळ सिवा खेळबारी खिंडीतून सातमाळ उतरण्याचा सैनिकी अंदाज बांधला.

सैन्याची तयारी:

चांदवडच्या किल्लेदारापाशी धनुष्यबाण, तलवारी, शस्त्रे, मोहिमेचे सामान, जनावरांचा दाणागोटा, तोफा, बंदुका, आणि ठासणीची दारू यांची सोय करण्यात दाऊदखान गुंतला असावा.

लढाईच्या वेळेस काय नियोजन करावे यावर दाऊदखानाने आपल्या बरोबरच्या सरदारांसमवेत विमर्ष केला असावा.

संपत्तीचे रक्षण:

सुरतहून मिळवलेल्या संपत्तीच्या रक्षणासाठी, दाऊदखानाने सिवाला तांड्यांसोबत राहून संघर्ष करावा लागेल, हे लक्षात घेतले.

त्याच्या सैनिकांनी 'सिवा'च्या सैन्याला गुंतवून ठेवून, तांड्यातील मालजनावरांच्या चालकांना ताब्यात घेऊन, शक्य तितकी संपत्ती सूरतेच्या मालकांकडे परत करणे हे ध्येय ठरवले.

रणक्षेत्राची रणनीती:

मुगलांच्या सैन्यात काम करणाऱ्या भीमसेन सक्सेना यांनी याबाबत तपशील दिला आहे.

डॉ. श्रीनिवास सामंत, प्रा. नामदेव जाधव, आणि श्री गजानन मेहेंदळे यांनी विविध संदर्भ तपासून निष्कर्ष काढले आहेत.

या लढाईचे रणक्षेत्र एकच ठिकाण, खिंड, गाव किंवा रस्ता असे मानण्याऐवजी, शिवाजी महाराजांच्या सेनेवर वाटेत पकडून दाऊदखानाने हल्ले केले. पण मराठा सैन्याने मुगल सेनेला जबर जखमी करून नामोहरम अवस्थेत पाठलाग करणे सोडून द्यायला लावले.

तांड्याची हालचाल:

हजारो मालजनावरांच्या पाठीवरील ओझ्यातून नेत, तो तांडा कुठे कुठे थांबत गेला?

मधल्या मधे कुठे तरी थांबून इतर ठिकाणाहून हल्ले करून हस्तगत करून, मग टप्प्या टप्प्याने पोचला का?

महाराज तो रायगडवर पोहोचेपर्यंत बरोबर होते का?

मालवाहक जनावरांच्या चाऱ्याचा, विश्रांतीचा, आणि पुन्हा अदलाबदलीसाठी कुठेतरी थांबायला लागले असेल तर ते कुठे असावे?

या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधणे आवश्यक आहे, कारण यामुळे लढाईच्या रणनीती आणि तांड्याच्या हालचालींचा अधिक स्पष्ट आढावा घेता येईल.

बोजड तोफा हत्ती किंवा बैलांना कामाला लावून कशा वाहून नेत असत याचे प्रातिनिधिक चित्र

तोफेच्या आवाजापासून संरक्षणाचे उपाय

तोफेच्या स्फोटातून निर्माण होणारा प्रचंड आवाज आणि धक्क्याची लाट (ध्वनीतरंग) ही केवळ कानालाच नव्हे तर संपूर्ण डोक्याच्या आतल्या हाडांमधून प्रसारित होत असे. या तीव्र दाबलहरींमुळे जवळ उभे असलेले सैनिक आणि प्रेक्षक अनेकदा काळानुसार बहिरे किंवा श्रवणबाधित होत.

त्या काळी आधुनिक संरक्षण साधने (इअरप्लग किंवा हेडगियर) नसल्यामुळे, सैनिक आणि तोफेबाजांनी आपापल्या पातळीवर काही सोप्या पद्धती शोधल्या होत्या.

कानात कापसाचे बोळे घालणे ही सर्वसाधारण सवय होती. कोरडा कापूस किंवा ओला कपडा याने थोडाफार आवाज कमी होत असे.

फेटा किंवा पागोटे घट्ट बांधणे हे केवळ शिराचे संरक्षण नव्हे, तर कानाभोवती जाड थर तयार करून कंपन कमी करण्याचा मार्ग होता. अनेक अनुभवी तोफेबाज स्फोटाच्या आधी फेटा कानावर घट्ट ओढून घेण्याची काळजी घेत.

स्फोटाच्या क्षणी मागे हटणे किंवा बाजूला वळणे — अंतर जितके वाढेल तितकी आवाजाची तीव्रता कमी होते, या तत्त्वावर ही कृती आधारित होती.

काही ठिकाणी, जसे की **जयपूरच्या आमेर किल्यावरील प्रचंड तोफा पाहताना,** स्थानिक मार्गदर्शक सांगतात की तोफ पेटवली की जवळील कारागीर किंवा सैनिक **ताबडतोब धावत पाण्याच्या कुंडात उतरून बसत.**
पाण्यात शिरल्याने हवेतील दाबलाटांचा थेट परिणाम थोडा कमी होत असे; मात्र हाडांमधून जाणारी कंपन तरीही मेंदूपर्यंत पोहोचत असे. त्यामुळे अशा उपायांनी संपूर्ण संरक्षण मिळत नसे.

बाणांचे, भाल्यांचे गठ्ठे तयार करून बाणांचा भाल्यांचा वर्षाव करणाऱ्या सैनिकांच्या तुकड्यांनावेळोवेळी पुरवठा साखळीला पुढे जाऊन दिले जायचे. कारण अनेक बाण वाया जात.

कांचनबारीतील हाणामारी

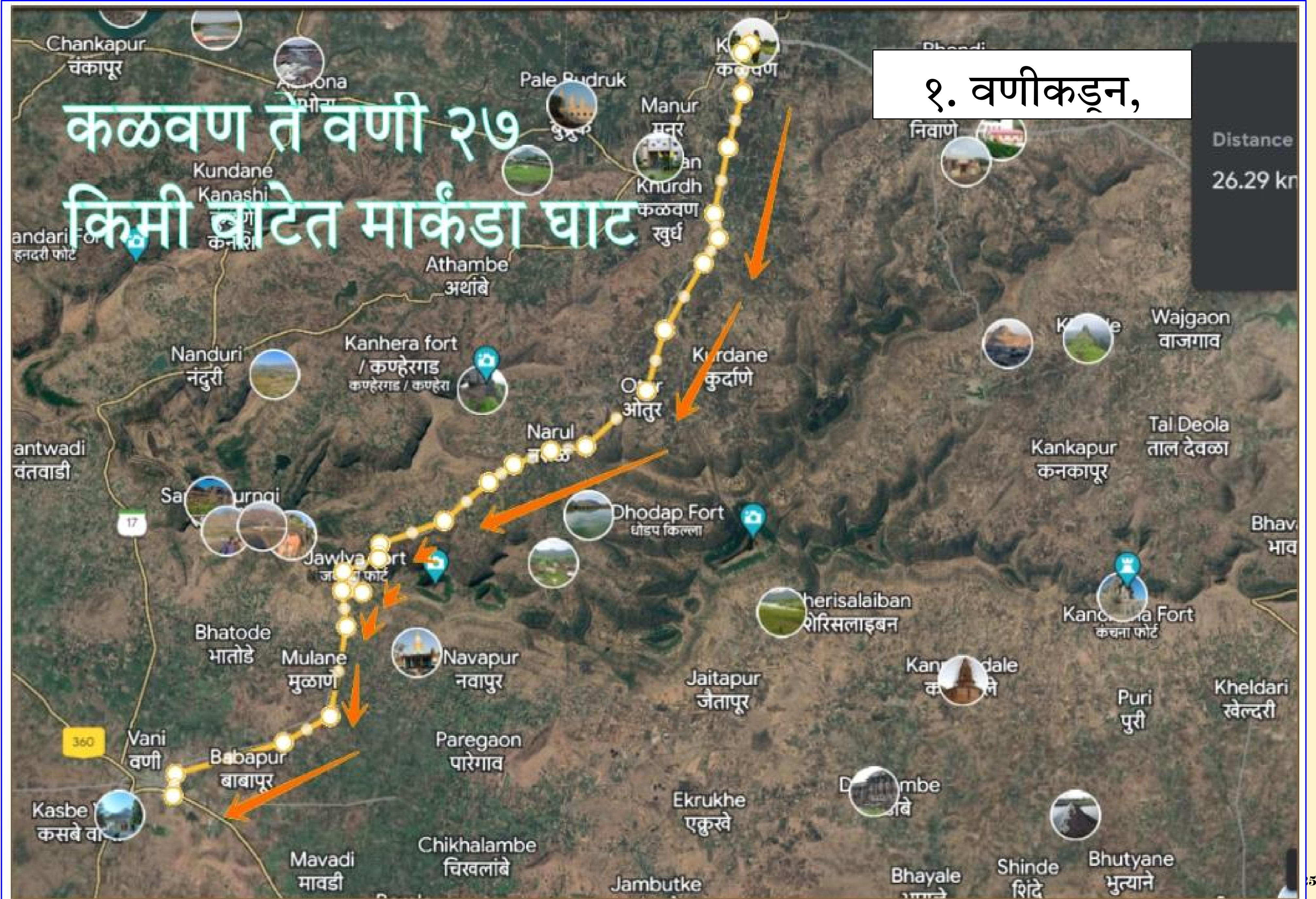
भाग ६

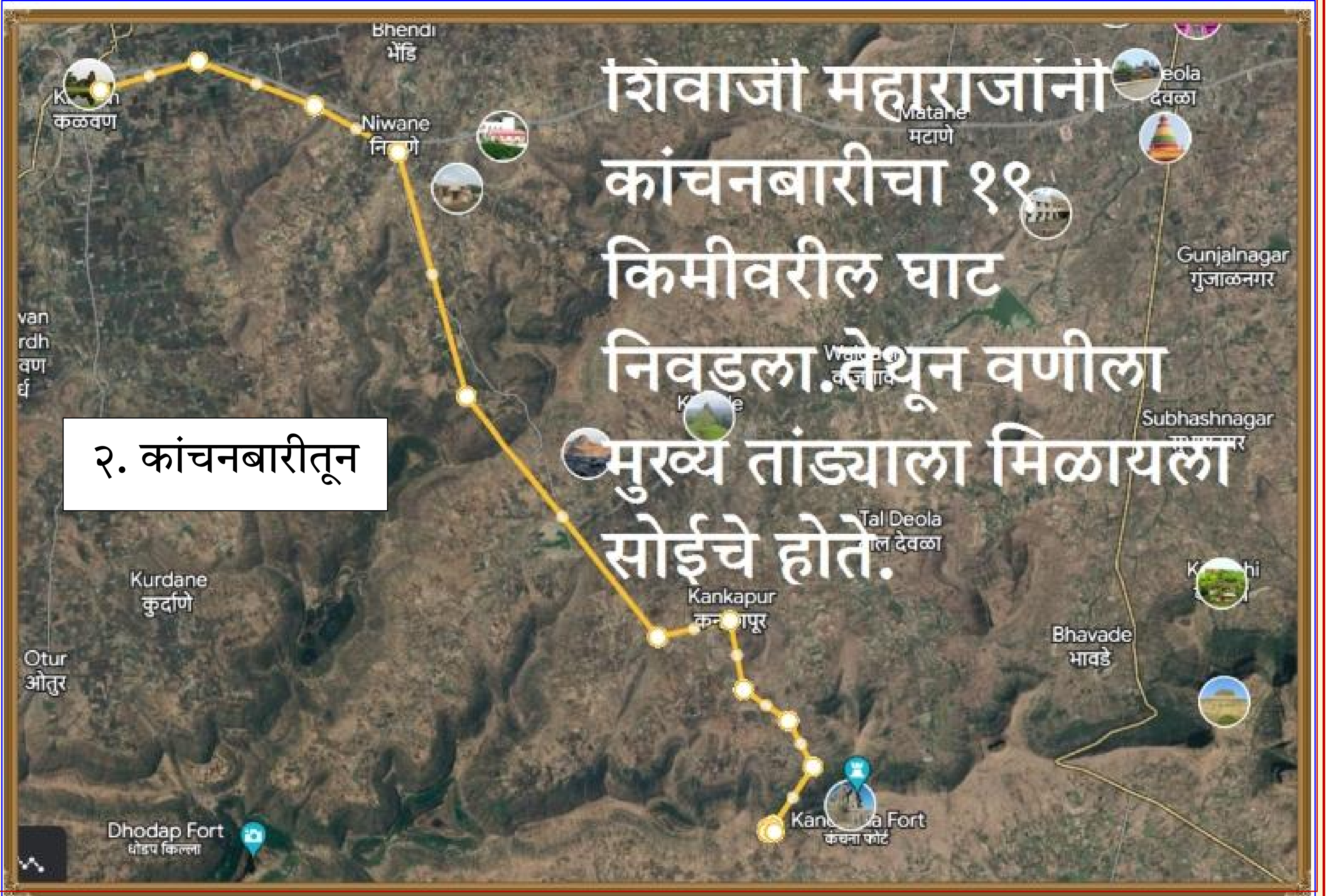
सूरत मोहिमेतील ऐवज घेऊन पुढे सरकताना महाराजांना कळवणहून सातबारी पर्वतरांग ओलांडण्यासाठी तीन पर्याय समोर होते: १. वणीकडून, २. कांचनबारीतून, ३. देवळामार्गे खेळदरीकडून. या मार्गांपैकी कोणता निवडावा, याचा निर्णय केवळ भौगोलिक सोयीवर नव्हे, तर संभाव्य शत्रू हालचाली, रसद पुरवठा आणि सैन्याच्या सुरक्षिततेवर आधारित असावा.

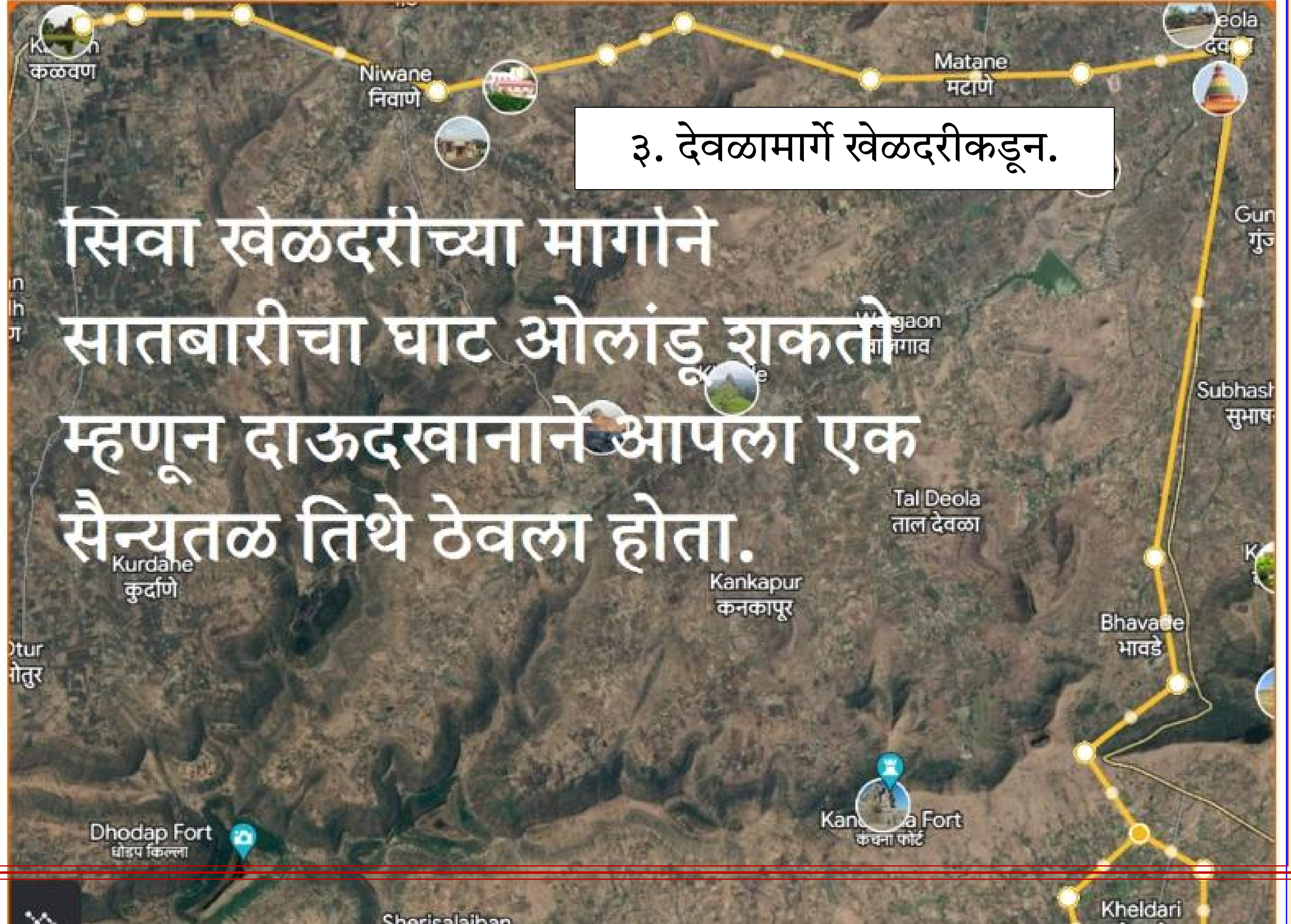
मराठा सैनिकातील टेहळे पथक कांचन टेकड्यांवर चढून खालील हालचालींवर लक्ष ठेवून रसद, सैन्यसंख्या अशा बातम्या महाराजांकडे जात असतील.

कांचन - बारी - खिंड ओलांडून महाराजांच्या नेतृत्वात घोडदळाने वाऱ्याच्या वेगाने गोल घेरा टाकला; रणभूमीवर मुस्कटदाबी वाढावी म्हणून ते मुगल पायदळ सैन्य परत गोळा होऊन हल्ला करणार नाही इतके लांब ढकलायचे आदेश देऊन महाराज मुख्य तांड्यातील घटनांवर लक्ष द्यायला पुढे निघून गेले असावेत.

कळवण ते वणी २७
किमी वाटेत मार्कंडा घाट
१. वणीकडून,
Distance
Chankapur
चंकापूर
Pale Budruk
Manur
Kundane
Kanashi
Khurdh
कळवण
खुर्द
Athambe
अथांबे
Nanduri
नंदुरी
Kanhera fort
/ कण्हेरगड
Kurdane
कुर्दाणे
Otur
ओतुर
Narul
Wajgaon
वाजगाव
Tal Deola
ताल देवळा
Kankapur
कनकापूर
antwadi
वंतवाडी
Dhodap Fort
धोडप किल्ला
Bhatode
भातोडे
Mulane
मुळाणे
Navapur
नवापूर
Jaitapur
जैतापूर
Puri
पुरी
Kheldari
खेल्दरी
Vani
वणी
Babapur
बाबापूर
Paregaon
पारेगाव
Ekrukhe
एकुरखे
Mavadi
मावडी
Chikhalambe
चिखलांबे
Jambutke
Bhayale
Shinde
शिंदे
Bhutyane
भुत्याने
17
360

शिवाजी महाराजांनी कांचनबारीचा १९ किमीवरील घाट निवडला. तेथून वणीला मुख्य तांड्याला मिळायला सोईचे होते.
२. कांचनबारीतून
Bhendi
भेंडि
कळवण
Niwane
मटाणे
देवळा
Gunjalnagar
गुंजाळनगर
Subhashnagar
Tal Deola
Kurdane
कुर्दाणे
Otur
ओतुर
Kankapur
Bhavade
भावडे
Dhodap Fort
धोडप किल्ला
कंचना फोर्ट

३. देवळामार्गे खेळदरीकडून.
सिवा खेळदरीच्या मार्गाने
सातबारीचा घाट ओलांडू शकतो
म्हणून दाऊदखानाने आपला एक
सैन्यतळ तिथे ठेवला होता.
Niwane
निवाणे
Matane
मटाणे
कळवण
Tal Deola
ताल देवळा
Kurdane
कुर्दाणे
Kankapur
कनकापूर
Bhavade
भावडे
Dhodap Fort
धोडप किल्ला
Kheldari

भाग ६: दाऊदखानाची तयारी – चांदवडहून खेळदरीकडे

- **चांदवडच्या भागात बंदोबस्तासाठी जायला पाठवलेला निरोप १५ ऑक्टोबरला दाऊदखान मिळाला असे मानले तर अंतर आणि वेळ तर लक्षात घेता तो वैजापुर भागात काही अन्य कामगिरी करत असताना मिळाला असे मानणे सयुक्तिक आहे.**
- **अन्य था दाऊदखान चांदवडला किल्ल्याच्या पायथ्याशी सैन्य जमवून कांचनबारीकडे जाऊन १६ ऑक्टोबरच्या रात्री एका दिवसात** बऱ्हानपुर ते चांदवड: **२५७ किमी अंतर काटून गेला असा अशक्यप्राय निष्कर्ष काढावा लागतो.**

दाऊदखानाने चांदवड किल्ल्याच्या भागातून रसद, घोडदळ, पायदळ आणि शस्त्रास्त्रांची जमवाजमव करत वेगाने हालचाल केली. कोलदेहेरकडील हमरस्त्यावर खेळदरी गावाजवळ त्याने नाके बंदीसाठी काही सैन्य तैनात केले. त्याच्या हालचालींवरून स्पष्ट होते की, तो एक चतुर मिलिटरी कमांडर होता—शत्रूपक्षाच्या चालींचा अचूक अंदाज घेणारा. कदाचित याच कारणामुळे इतर मुगल सरदारांच्या गोंधळलेल्या कारभारात तो टिकला नाही आणि १६७१ नंतर उत्तरेत परत गेला.

दाऊदखानाचे साधारण पाच हजाराच्या आसपास सैन्य इखलासखानाच्या मदतीला १४ किमी पार करून आले असावे. वाटेत त्याने खेळदरीत काही रसद व सैन्य मागे ठेवले असावे. चांदवड किल्ल्याच्या भागातून त्याने काही सैन्य कोलदेहेर कडील हमरस्त्यावरील खेळदरी गावापाशी नाके बंदीसाठी ठेवले असावे.

भाग ६: इखलासखानाची तोफखाना चढाई

तोफखान्याचा निष्णात सेनानी इखलासखान, जो पूर्वी आदिलशाहीतून मुगलांकडे आला होता, त्याने कांचनबारीत एका उंचवट्यावरून सिवा सैन्याचा पडाव पाहिला. त्याच्या नेतृत्वाखालील तोफखाना आधीच पोहोचला होता. दूरवरून पडाव पाहून, कमीतकमी चार तोफा लावून, दारू ठासून, गोळे भरून, 'फायर' ची आज्ञा दिली गेली असावी.

थांबत थांबत तोफगोळे उडत राहिले असावेत. मराठे फौजांची पांगापाग झाली. काही जखमी तर काही त्यात मारले गेले. असे तोफांचे सुरवातीचे आक्रमण सहन करावे

तोफगोळ्यांच्या सरबत्तीने मराठा फौजांमध्ये पांगापांग झाली, काही जखमी तर काही वीरगतीला गेले.

चांदवड किल्ल्याच्या भागातून त्याने काही सैन्य कोलदेहेर कडील हमरस्त्यावरील खेळदरी गावापाशी नाके बंदीसाठी ठेवले असावे.

लागेल याची जाणीव महाराजांना होती. कारण इखलासखान चांदवड बाजूने येताना त्यांच्या टेहळ्यांनी टिपला होता.

चांदवडचा भक्कम किल्ला
चांदवडच्या पायथ्यापाशी सैनिकांची जमवाजमव
Temple Chandwad
कालिका देवी मंदिर चांदवड
SOMWAR PE
सोमवार पेठ
Chandreshwar Temple
चंद्रेश्वर मंदिर
Shri Renuka Mata Temple
श्री रेणुका माता मंदिर, चांदवड
Ichhapurti

नारायण
दवाची माळी
कांचनगडाच्या पायथ्याशी
सध्या दिसणारा घाट रस्ता
तोफखाना
Kanchane
कांचने

तोफखान्याचे

टेकाड

इखलासखान पुढे जाऊन टेकडीवर
तोफांची मांडणी करून समोर
दिसणाऱ्या शिवाजी महाराजांच्या
फौजेला बिथरवून पळवायला लागला

1

Google My Maps

इखलास खानाच्या तोफखान्याची जवळून दिसणारे टेकाड...

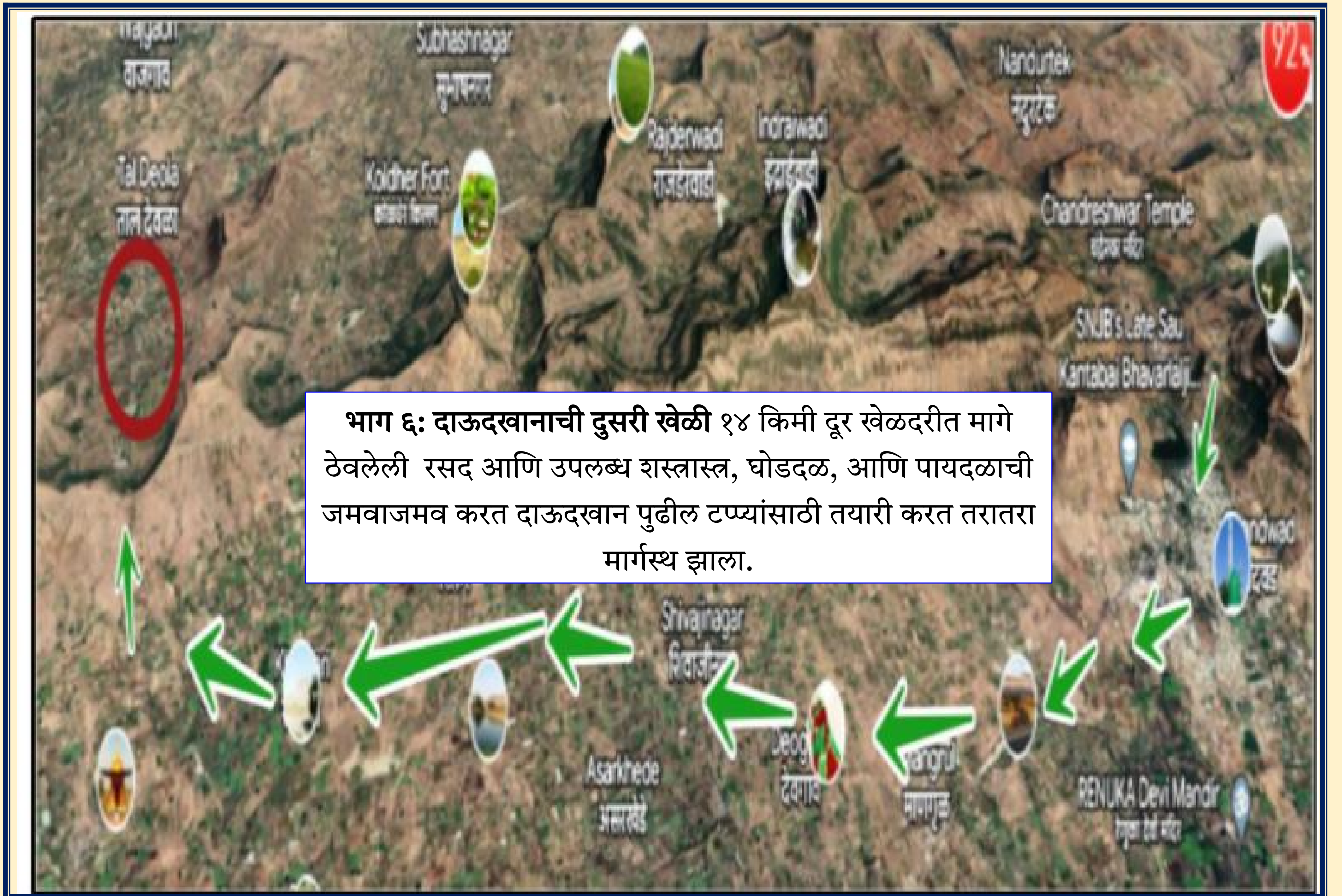

तेच टेकाड जवळून आजकाल असे दिसते.

भाग ७ : महाराजांची दूरदृष्टी आणि टेहळणी

शिवाजी महाराजांना अशा तोफांच्या सुरुवातीच्या आक्रमणाची पूर्ण जाणीव होती. चांदवड बाजूने इखलासखान येत असल्याची माहिती त्यांच्या टेहळ्यांनी आधीच टिपली होती. त्यामुळे सैन्याची मांडणी आणि प्रतिकाराची तयारी आधीपासूनच सुरू होती.

Wadali
Wakhari
वडाळि
वखारी
Kanchna Fort
कांचन किल्ला
टेहळणी
कक्ष
Kanchna Fort
नारायण
देवाची माळी
तोफखाना पिटल्यावर
कांचने
मराठा सैनिकातील टेहळे पथक कांचन टेकड्यांवर चढून खालील हालचालींवर लक्ष ठेवून रसद, सैन्यसंख्या अशा बातम्या महाराजांकडे जात असतील.

भाग ६: दाऊदखानाची दुसरी खेळी १४ किमी दूर खेळदरीत मागे ठेवलेली रसद आणि उपलब्ध शस्त्रास्त्र, घोडदळ, आणि पायदळाची जमवाजमव करत दाऊदखान पुढील टप्प्यांसाठी तयारी करत तरातरा मार्गस्थ झाला.
Subhashnagar
Nandurtek
Rajderwadi
Indraiwadi
Koldher Fort
Tal Deola
Chandreshwar Temple
SNJB's Late Sau
Kantabai Bhavarlalji...
Shivajinagar
Asarkhede
RENUKA Devi Mandir

रसदीचा तांडा तोडला ... गोंधळलेल्या सैन्याला आदेश मिळेनात. म्हणून जीव वाचवायला पळापळ झाली...

दाऊद खानाचे ५ हजार पायदळ
सैन्य मराठा घोडदळाच्या
गराड्यात अडकले...

Saptshrungi Mandir

कांचनगड

Kanchane
कांचने

कांचन - बारी - खिंड
ओलांडून महाराजांच्या
नेतृत्वात घोडदळाने
वाऱ्याच्या वेगाने गोल
घेरा टाकला:

कांचन - बारी - खिंड ओलांडून महाराजांच्या नेतृत्वात घोडदळाने वाऱ्याच्या वेगाने गोल घेरा टाकला; रणभूमीवर मुस्कटदाबी वाढावी म्हणून ते मुगल पायदळ सैन्य परत गोळा होऊन हल्ला करणार नाही इतके लांब ढकलायचे आदेश देऊन महाराज मुख्य तांड्यातील घटनांवर लक्ष द्यायला पुढे निघून गेले असावेत.

सुमारे पाच हजार दाऊदखानाच्या पायदळ सैन्याचा फज्जा उडताना पाहून, १४ किमी दूर खेळदरीत मागे ठेवलेली रसद आणि उपलब्ध शस्त्रास्त्र, घोडदळ, आणि पायदळाची जमवाजमव करत दाऊदखान पुढील टप्प्यांसाठी तयारी करत तरातरा मार्गस्थ झाला. मराठा सैन्याला हुसकावून लावून सूरतेचा ऐवज पूर्णपणे हस्तगत करण्याचा त्याचा उद्देश स्पष्ट होता. मात्र, जर मराठा सैन्य तिथून सटकले, तर वणी ते दिंडोरीच्या रस्त्यावर त्यांना अडवावे लागेल, असा विचार करून दाऊदखान १८ ऑक्टोबरच्या पहाटे कांचनगडाच्या पायथ्यापासून पुढे निघाला.

तोवर महाराज वणीहून दिंडोरी मार्गावरील उतारावर आपल्या तांड्यात पोहोचले होते. त्यांना आपल्या विरोधात दाऊदखानसारखा अनुभवी आणि कसलेला मुगल सरदार दिग्गज म्हणून समोर असण्याचा अंदाज आला असावा. पुढील दिंडोरी, नाशिक, भगूर, मुगलांची ठाणी असलेल्या भागात सिन्नरपर्यंतच्या सपाट जमिनीवरील लढाईच्या चकमकींमध्ये आपल्या सैन्याची खरोखरच कसोटी लागणार आहे याची कल्पना महाराजांना होती. म्हणूनच ते त्या भागातील वाटाडे, लमाण तांड्यातील अनुभवी लोकांशी सतत संपर्कात राहिले.

इतिहास प्रेमींना विनंती

गोलाकार वेढा देऊन रसद पुरवठा तोडणे, तोफांचा गोळेमार एकदा झाल्यावर त्या पुन्हा वापरायला लागणारा अवधी यात प्रतिहल्ला करून तो निकामी करायची युक्ती, टेहळणी करायला माणसे पाठवून दाऊद खानाच्या सैन्य हालचालींवर पाळत ठेवली होती. समोरच्या सेनापतींच्या विचारांच्या कुवतीपेक्षा जास्त चतुर, पुढच्या २ चालीचे आडाखे बांधत धूर्तपणे खेळी करून महाराज नामोहरम करत याचा प्रत्यय या भागातील घटनांत दाखवला आहे.

यावर विचार व्यक्त करायला अपेक्षित आहे. जेव्हा ही हातघाईवर चालू होती, तेव्हा महाराजांना समोरचा सेनापती कोण? नाव काय वगैरे माहिती नसण्याची शक्यता असावी.

गिरीभ्रमण प्रेमी, ऐतिहासिक घटनांची गोडी असणाऱ्या मित्रांना विनंती की ज्यांना शक्य असेल

त्यांनी या मोहिमेत दर्शवलेल्या भागात जाऊन आपला अहवाल सादर करावा ही विनंती करतो.

वणी आणि दिंडोरी रस्त्यावरील हल्ले, नंतर कुंजीरगडा पर्यंतचा प्रदेश यावर काही जण बाईकवरून करून फेरफटका मारायला विनंती करतो. अशा मोहिमात कदाचित माझ्या घरचे एन फिल्ड बाईक रायडर्स - मुलगी - जावई, मुलगा-सून यांना जायची प्रेरणा मिळेल.

१८५०च्या आधीच्या काळात सामान नेणारा खटारा कसा असायचा याचे प्रातिनिधिक चित्र.

“चाकांची ओबडघोबड रचना, सतत वाहतुकीमुळे खराब झालेले रस्ते आणि अवजड ओझे वाहून नेताना तो सर्व तांडा खाणेपिण्यासाठी विश्रांती घेत ताशी किती किती वेगाने जात असावा यावर विचार केला जावा.”